

Magdalena Christ
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Agata Preuss
Polski Instytut Przedszkoli Leśnych

Związek leśnych przedszkoli z metodą Marii Montessori

The Interconnection Between Forest Kindergartens and the Montessori Method

SŁOWA KLUCZOWE ABSTRAKT

leśne przedszkole,
metoda Montessori,
outdoor education,
edukacja alternatyw-
na, edukacja środo-
wiskowa, edukacja
leśna, wychowanie
przedszkolne

Artykuł prezentuje idee leśnych przedszkoli oraz ich związek z metodą M. Montessori. W tekście zawarto krótką historię leśnych przedszkoli na świecie i w Polsce oraz charakterystykę ich funkcjonowania. Dane zostały zebrane na podstawie analizy materiałów źródłowych, w tym informacji zawartych na stronach internetowych leśnych przedszkoli, dokumentów takich jak projekt „Koncepcji Pedagogicznej Przedszkoli Leśnych działających w partnerstwie z Polskim Instytutem Przedszkoli Leśnych”, dostępnych wyników badań i literatury dotyczącej poruszanego zagadnienia, telefonicznej weryfikacji aktualności danych zawartych na internetowej mapie leśnych przedszkoli w Polsce, obserwacji uczestniczących prowadzonych m.in. w Leśnym Przedszkolu „Puszczek” w Białymstoku. Celem przeprowadzonych dociekań była m.in. analiza przedszkoli leśnych i przedszkoli Montessori pod kątem podobieństw w ich funkcjonowaniu. W wyniku wykonanej pracy badawczej zauważono liczne punkty wspólne dla tych dwóch form edukacji alternatywnej,

co opisano w tekście artykułu. Zaprezentowano również kilka wybranych polskich przedszkoli, które czerpią z koncepcji przedszkoli leśnych oraz montessoriańskiego systemu edukacji. Pokazuje to, że takie połączenie staje się ciekawą propozycją wychowania przedszkolnego zarówno dla założycieli przedszkoli, jak i adresatów tej oferty – dzieci w wieku przedszkolnym i ich rodziców.

KEYWORDS ABSTRACT

forest kindergarten, the Montessori Method, outdoor education, alternative education, environmental education, forest education, pre-school education

The article presents the ideas behind forest kindergartens, as well as their interconnection with the Montessori Method. It also includes a brief history of forest kindergartens, both around the world and in Poland, and the characteristics of how they function. The presented data are based on the analysis of source materials, including information found on forest kindergartens' websites, documents such as the project of "The Pedagogical Concept of Forest Kindergartens Operating in Partnership with the Polish Institute of Forest Kindergartens," the available research results and the literature on the topic, the telephone verification of the validity of the data shown on the internet map of forest kindergartens in Poland, and participant observations carried out i.a. in "Puszczyk" forest kindergarten in Białystok. The objective of the conducted research was to analyse forest kindergartens and Montessori kindergartens, paying special attention to the similarities in their functioning. As a result of the scientific work, numerous links between the two forms of alternative education were found and these are set out in the article. Moreover, a selection of several Polish kindergartens which draw inspiration from the idea of forest kindergartens and the Montessori education system are presented herein. All of this shows that such a combination turns out to be an interesting proposition for pre-school education, both for the founders of kindergartens and the recipients of the offer – pre-school children and their parents.

Wstęp

Jak zauważa A. Budniak, „dziecko z natury jest bacznym obserwatorem, dociekliwym badaczem, a jego nauka w wieku przedszkolnym przybiera różne formy, zarówno spontanicznych poszukiwań, jak i systematycznej pracy pod kierunkiem rodzica czy nauczyciela. Otaczająca przyroda dostarcza uwielbianych przez dziecko tematów. Niestety, degradacja środowiska naturalnego, szybki rozwój techniki, jak również samo

życie w środowiskach wielkomiejskich oddala je od świata zwierząt, roślin, pięknych krajobrazów, które spreparowane za pomocą filmu czy gry multimedialnej, nie wnoszą w rozwój dziecka prawdy związanej z odczuwaniem przyrody, jej harmonii i naturalnego piękna. Zadaniem edukacji środowiskowej jest uczyć widzieć, słyszeć, kochać i chronić przyrodę, uczyć ją poznawać, rozumieć i należycie oceniać, jak również kształtować stosunek do niej, wzmacniać przywiązanie do miejsc znanych, rozbudzać zainteresowania obserwowanym zjawiskiem¹.

Na negatywne konsekwencje takiego oddzielenia się człowieka od przyrody wskazuje wielu autorów. A. Jawłowska podkreśla, że przewaga sztucznego środowiska spowodowała zerwanie najbardziej naturalnej więzi człowieka z przyrodą, co doprowadziło u ludzi do zaburzenia równowagi psychicznej². Z kolei E. Fonberg zwraca uwagę na to, że „nowoczesny człowiek nawet nie zdaje sobie sprawy z tego, jak daleko odbiegł od natury i może wcale nie czuć potrzeby powrotu do niej. Ale jednocześnie powinien sobie uświadomić, że to odstępstwo nie jest obojętne, że płaci za to zaburzeniami nerwicowymi”³.

Odpowiedzią na oczekiwania rodziców, którzy poszukują dla swoich dzieci miejsca z dobrze przemyślaną ofertą, dostosowaną do potrzeb i możliwości współczesnych najmłodszych, są placówki w duchu edukacji alternatywnej, wśród których znaczną grupę stanowią przedszkola Montessori, a także coraz liczniejsze leśne przedszkola.

Historia i specyfika leśnych przedszkoli na świecie i w Polsce

Historia leśnych przedszkoli ma skandynawskie korzenie i sięga 1954 roku, kiedy to jedna z matek – E. Flatauem – codziennie odbywała spacer ze swoimi dziećmi do lasu, co zainspirowało innych do jej naśladowania. Zainteresowani rodzice postanowili podjąć podobną inicjatywę i wraz z końcem XX wieku założyli pierwsze leśne przedszkole (w języku duńskim – *skovbornehave*)⁴. W latach 60. XX wieku w Szwecji powstało podobne miejsce, którego pedagogika była oparta na cyklach natury i porach roku. Stworzył je G. Frohm, a przedszkole funkcjonowało w oparciu o ideę „*Skogsmulle*”, gdzie „*Skog*” oznacza drewno w języku szwedzkim, a „*Mulle*” jest jedną z czterech fikcyjnych postaci, które stworzył inicjator przedszkola, by wprowadzić dzieci w świat przyrody (pozostali to: „*Laxe*” reprezentujący żywioł wody, „*Fjällfina*”

¹ A. Budniak, *Edukacja społeczno-przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym*, Kraków 2009, s. 163.

² Por. A. Jawłowska, *Drogi kontrkultury*, Warszawa 1975, s. 205.

³ E. Fonberg, *Nerwice a emocje*, Wrocław 1979, s. 158.

⁴ Por. A. Janik, *Koncepcja pedagogiczna i program leśnych przedszkoli na przykładzie przedszkola w Lipsku na terenie Niemiec*, „Problemy Wczesnej Edukacji” 2015, nr 4, s. 134.

reprezentująca góry i „Nova” – symbol nieskażonej przyrody)⁵. Obecnie w Szwecji ponad 200 przedszkoli pracujących w duchu edukacji w plenerze, realizuje program „I Ur Och Skur”⁶ (ang. *come rain and shine*). Został on stworzony przez organizację pozarządową, która w Szwecji funkcjonuje jako *Friluftsförbundet* (ang. *Outdoor Association*) i od 1892 roku promuje różne formy stylu życia na świeżym powietrzu⁷. Idea leśnych przedszkoli rozprzestrzeniła się poza granice krajów skandynawskich i przeniknęła m.in. do Niemiec, gdzie leśne przedszkola działają już od 1968 roku. Jednak dopiero od 1993 roku oficjalnie uznano je jako formę edukacji. Od tego momentu państwo zaczęło dofinansowywać działalność *Waldkindergarten* niemalże w takim samym stopniu jak przedszkoli tradycyjnych (choć jest to zależne od specyfiki funkcjonowania poszczególnych landów). W 2005 roku w Niemczech istniało około 450 przedszkoli leśnych. Dane z niemieckiego Związku Przedszkoli Leśnych z 2012 roku wskazują na około 1000 takich placówek w ich kraju⁸. Jeszcze bardziej aktualne dane wskazują na to, że w Niemczech działa około 3000 przedszkoli z przymiotnikiem „leśne” w nazwie⁹. Działające w Niemczech Stowarzyszenie „*Wurzeln Und Flugel*” („Korzenie i skrzydła”) stworzyło spójną koncepcję tamtejszych *Waldkindergarten*, inspirowaną pedagogiką przeżyć i pedagogiką przygody, której głównymi założeniami są holizm, stwarzanie przestrzeni dla inicjowanych przez dziecko gier i zabaw w naturze, traktowanie każdego dziecka jako odkrywcy i naśladowcy, postrzeganie zmysłowe oraz rozwój motoryczny jako fundament dla późniejszego procesu uczenia się, rozwój osobowości dziecka do odpowiedzialności za siebie i dojrzałego funkcjonowania w grupie¹⁰.

Koncepcja leśnych przedszkoli przyjęła się także w Czechach, Austrii, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, Japonii czy Stanach Zjednoczonych¹¹. W Czechach w ciągu kilku lat powstało 120 takich miejsc, a działania na rzecz edukacji w plenerze

⁵ Por. J. Romaniak, *Leśne przedszkola – bez murów, z otwarciem na naturę*, <http://dziecisawazne.pl/lesne-przedszkola-bez-murow-z-otwarciem-na-nature> (dostęp: 18.07.2017); Outdoor&Woodland Learning Scotland, *Skogsmulle – how it started*, http://www.owlsotland.sbp-creative-dev.co.uk/images/uploads/cluster_groups/Skogsmulle_-_the_start.pdf (dostęp: 5.01.2018).

⁶ Idiom, który na j. polski można przetłumaczyć jako „bez względu na warunki i pogodę” lub „czasem słońce, czasem deszcz”.

⁷ Por. Friluftsförbundet, *Enjoy the Swedish outdoors – together with us*, <https://www.friluftsförbundet.se/in-english/> (dostęp 7.01.2018).

⁸ Por. J. Romaniak, *Leśne przedszkole – bez murów, z otwarciem na naturę*, dz. cyt.

⁹ Por. E. Kaliszuk, A. Kaliszuk, *O co chodzi w leśnym przedszkolu*, „Dzikie Życie” 2016, nr 2, <http://dzikiezycie.pl/archiwum/2016/luty-2016/o-co-chodzi-w-lesnym-przedszkolu> (dostęp 7.01.2018).

¹⁰ Por. J. Romaniak, *Leśne przedszkole – bez murów, z otwarciem na naturę*, dz. cyt. oraz na podstawie materiałów szkoleniowych opracowanych przez R. Ryszkę w oparciu o koncepcję pedagogiczną przedszkola leśnego Stowarzyszenia Wurzeln und Flugel e. V. – Leipzig 2012, <http://www.wurzelnundflugel.net/> (dostęp 12.01.2018).

¹¹ Por. A. Janik, *Koncepcja pedagogiczna i program leśnych przedszkoli*, dz. cyt., s. 134.

doprowadziły do zmian w ustawie o edukacji przedszkolnej i uzyskania przez te inicjatywy prawnego statusu przedszkoli¹². W Wielkiej Brytanii rozwój *Forest Schools*, czyli leśnych przedszkoli i szkół, rozpoczął się w połowie lat 90. Liczba takich placówek stale rośnie – w 2006 roku wynosiła około 100 w Anglii oraz po 20 w Walii i Szkocji. Niektóre leśne szkoły są inicjatywami prywatnymi, ale większość jest prowadzona przez lokalne władze oświatowe, które mogą zatrudniać koordynatorów leśnych szkół lub przeszkolić obecny personel do prowadzenia tego typu działań¹³. Leśne szkoły są definiowane w Wielkiej Brytanii jako „inspirujący proces, który oferuje dzieciom, młodzieży i dorosłym regularne możliwości do osiągnięcia i rozwoju pewności siebie poprzez praktyczną naukę w środowisku leśnym”¹⁴.

W Polsce leśne przedszkola są zjawiskiem nowym, ale stale zyskującym na popularności. Obecnie na mapie leśnych przedszkoli w Polsce można znaleźć 34 takie placówki¹⁵. Nie wszystkie jednak faktycznie funkcjonują (np. część jest w trakcie tworzenia, a inne już nie działają). Weryfikacja tych danych poprzez kontakt telefoniczny z placówkami znajdującymi się na mapie leśnych przedszkoli w Polsce pozwoliła ustalić, że obecnie działa 27 inicjatyw o charakterze leśnych przedszkoli, a dwie planują zainaugurowanie swojej aktywności w 2018 roku. Dodatkowo cztery przedszkola realizują program oparty na elementach przedszkoli leśnych. Te placówki działają jako różne formy prawne (np. niepubliczne przedszkola lub punkty przedszkolne, projekty fundacji, grupy nieformalne). Dwie inicjatywy zakwalifikowano do kategorii „inne inicjatywy leśne”: Leśne przedszkole Krzeszowice – spotkania leśnych rodzin, oraz Wolna Szkoła Przygoda w Warszawie.

W leśnych przedszkolach dzieci do 80% czasu w ciągu roku¹⁶ spędzają poza budynkiem.

¹² Por. J. Romaniak, *Leśne przedszkole – bez murów, z otwarciem na naturę*, dz. cyt.

¹³ Por. Loughborough University, *Study reveals how Forest Schools can benefit children's development*, <http://www.lboro.ac.uk/media-centre/press-releases/2017/october/study-reveals-forest-school-benefits/> (dostęp 10.01.2018).

¹⁴ L. O'Brien, R. Murray, *Forest School: a marvellous opportunity to learn. Research Summary*, file:///D:/Projekt%20Le%C5%9Bne%20przedszkole/Pomocne%20materia%C5%82y/SERG_Forest_School_research_summary.pdf (dostęp 10.01.2018); tłumaczenie własne.

¹⁵ Por. Mapa leśnych przedszkoli w Polsce, https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=18-WqL0PL-BpCrmgVy2VhBLj1q0E&hl=en_US&ll=52.148280497120325%2C19.347929450000038&z=6 (dostęp: 7.01.2018).

¹⁶ Dotyczy to dni, które dzieci spędzają w ciągu roku w przedszkolu. Czas spędzany poza budynkiem jest często zależny od warunków pogodowych, np. latem dzieci często cały dzień przebywają poza budynkiem, natomiast zimą część pobytu w przedszkolu ma miejsce w bazie.

Fot. 1. Odpoczynek poobiedni na łonie natury w leśnym przedszkolu „Puszczek” w Białymstoku

Bazy leśnych przedszkoli, w postaci namiotu sferycznego, jurty, tipi, barakowozu itp., znajdują się na terenach zielonych takich jak lasy, parki, łąki lub w ich pobliżu. Taka forma schronienia ułatwia kontakt z naturą, chociaż zdarzają się również przedszkola, które korzystają z bardziej klasycznej infrastruktury w postaci murowanego budynku. Cechą charakterystyczną leśnych przedszkoli jest obecny w harmonogramie dnia element wędrówki. Dzieci wraz z opiekunami pakują wózek, w którym znajdują się m.in. apteczka, koce, plandeki chroniące przed ewentualnym deszczem, kilka kompletów ubrań na zmianę itp. Każdy przedszkolak ma również swój plecak, w którym przechowuje m.in. butelkę lub termos z napojem, drugie śniadanie, zimą – zapasowe skarpetki i rękawiczki.

Inicjatywy, które funkcjonują jako „leśne przedszkole”, działają w oparciu o różne zasady, idee i przekonania, co powoduje, że każda z tych placówek jest jedyna w swoim rodzaju. Leśne przedszkola czerpią z różnych inspiracji – waldorfskich, edukacji demokratycznej czy też *flow learning* J. Cornella (nauka przepływu, która w dużym skrócie polega na tym, by obudzić w dziecku entuzjazm, skupić jego uwagę, pozwolić mu doświadczać i dzielić się inspiracjami¹⁷). Analizując placówki funkcjonujące w Polsce, można znaleźć silne powiązania pomiędzy leśnymi przedszkolami a pedagogiką M. Montessori.

¹⁷ Por. J. Romaniak, *Leśne przedszkole – bez murów, z otwarciem na naturę*, dz. cyt.

Elementy wspólne dla leśnych przedszkoli i edukacji w systemie Montessori

Historia polskich przedszkoli realizujących założenia pedagogiczne M. Montessori sięga lat 90., kiedy to w lubelskich przedszkolach i szkołach powstały oddziały Montessori¹⁸. Od tego czasu takich placówek przedszkolnych powstaje w Polsce coraz więcej. Odpowiedzią na zainteresowanie tą metodą, pojawiające się wśród rodziców dzieci w wieku przedszkolnym, są także kierowane do nich publikacje książkowe¹⁹. Przedszkola Montessori stanowią również obszar dociekań empirycznych polskich naukowców. Badania S. Guz prowadzone nad efektami zastosowania systemu Montessori pokazały, że tworzy on w zakresie rozwoju poznawczego korzystne warunki dla rozwoju u dzieci zdolności sensoryczno-motorycznych i ich integracji, rozwoju umysłowego, także sprzyja oryginalności myślenia. W odniesieniu do rozwoju poznawczego zwrócono również uwagę na pozytywne skutki proponowanych oddziaływań w zakresie refleksyjności dzieci i kształtowania sprawności językowej. Biorąc pod uwagę rozwój społeczny, badane dzieci i uczniowie w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym z oddziałów Montessori osiągnęli lepsze rezultaty²⁰. Ciekawych wyników dostarczyły badania I. Sikorskiej, która porównywała osiągnięcia dzieci z przedszkola standardowego, waldorfskiego i montessoriańskiego. Ocena postępów badanych dokonana przez nauczycieli nie różnicowała przyrostów w zakresie kompetencji społecznych. We wszystkich badanych przedszkolach dzieci poczyniły postępy w nawiązywaniu relacji z rówieśnikami. Natomiast na korzyść dzieci z przedszkola montessoriańskiego przemawiał największy przyrost kompetencji w zakresie koncentracji²¹. Niezwykle interesujące podejście badawcze można odnaleźć w książce B. Bednarczuk, która swoje dociekania empiryczne skierowała w stronę osobowości autorskiej absolwentów klas Montessori w perspektywie doświadczeń i celów życiowych. Część osób uczestniczących w badaniu rozpoczęła swoją przygodę z metodą Montessori już na poziomie wychowania przedszkolnego²².

¹⁸ Por. S. Guz, *Metoda Montessori w przedszkolu i szkole. Kształcenie i osiągnięcia dzieci*, Lublin 2006, s. 10; w oparciu o doświadczenia nauczycielek Przedszkola Miejskiego nr 106 w Łodzi powstała publikacja: A. Albinowska, R. Czekalska, A. Gaj, B. Lauba, J. Matczak, A. Piecusiak, J. Sosnowska, *Odkryjmy Montessori jeszcze raz... Program wychowania przedszkolnego opracowany na podstawie założeń pedagogiki Marii Montessori w Przedszkolu nr 106 w Łodzi*, Kraków 2008.

¹⁹ Np. Ch. Poussin, *Metoda Montessori. Naucz mnie robić to samodzielnie. Wprowadzenie dla rodziców*, Warszawa 2017, D.G. Cotte, *Metoda Montessori w domu. 80 zabaw edukacyjnych*, Warszawa 2017.

²⁰ Por. S. Guz, *Metoda Montessori*, dz. cyt., s. 103-228.

²¹ Por. I. Sikorska, *Różnorodność kontekstów społecznego rozwoju dziecka*, „Psychologia Rozwojowa”, tom 1, (2005)1, s. 31-41; I. Sikorska, *Rozwój dziecka w przedszkolu. Stymulujące wartości wybranych systemów edukacyjnych*, Kraków 2010.

²² Por. B. Bednarczuk, *Osobowość autorska absolwentów klas Montessori w perspektywie doświadczeń i celów życiowych*, Kraków 2016.

Historia leśnych przedszkoli w Polsce jest zdecydowanie krótsza niż przedszkoli Montessori, ponieważ sięga 2014 roku. Dlatego jest to obszar, który na polskim gruncie badawczym dopiero zaczyna być eksplorowany. Natomiast w ośrodkach zagranicznych prowadzone są już badania dotyczące korzyści wynikających z działalności leśnych przedszkoli i szkół. Wyniki takich dociekań empirycznych prowadzonych przez J. Coates oraz H. Pimlott-Wilson w dwóch leśnych placówkach w Nottinghamshire na grupie 4–5-latków oraz 8–9-latków pokazują, że zaangażowanie w zajęcia leśnej szkoły może przyczynić się do rozwoju umiejętności wspólnego uczenia się, co następuje poprzez zachęcanie dzieci do pracy z innymi podczas pełnych wyzwań zajęć na świeżym powietrzu. Wydaje się, że ten rodzaj uczenia się przez doświadczenia wyposaża dzieci w praktyczne umiejętności i buduje w nich uznanie dla przebywania na świeżym powietrzu, co może motywować do częstszego spędzania czasu w plenerze także z rodziną, poza szkołą²³. Inne badania na gruncie brytyjskim przeprowadzone przez L. O'Brien oraz R. Murray wskazują na następujące korzyści płynące z uczestnictwa w zajęciach leśnych szkół:

- pewność siebie – która rozwija się u dzieci mających poczucie wolność, czas i przestrzeń do uczenia się i demonstrowania niezależności;
- umiejętności społeczne – dzieci zdobywają większą świadomość konsekwencji swoich działań w kontakcie z rówieśnikami, co uaktywnia się podczas działań zespołowych w takich sytuacjach jak dzielenie się narzędziami i uczestnictwo we wspólnej zabawie;
- komunikacja – odnosząca się do rozwoju języka pobudzanego poprzez doświadczenia zmysłowe dzieci;
- motywacja i koncentracja – wzmacniane ze względu na fascynację dzieci obszarem leśnym, dzięki czemu wykazywały one chęć do udziału w zajęciach i zdolność koncentracji przez dłuższe okresy czasu;
- umiejętności fizyczne – rozwijane w obszarze wytrzymałości fizycznej i zdolności motorycznych;
- wiedza i zrozumienie – osiągnięte przez dzieci dzięki rozwinięciu zainteresowania naturalnym otoczeniem i szacunku do środowiska przyrodniczego;
- nowe perspektywy zyskane przez nauczycieli – ponieważ szkoła leśna pozwoliła im na lepsze poznanie i zrozumienie dzieci, obserwując je w otoczeniu środowiska przyrodniczego;
- „efekt domina” (ang. *ripple effect*) – który pojawiał się w sytuacji, gdy dzieci zabierały swoje doświadczenia do domu i opowiadały o nich znajomym i rodzicom, co niekiedy prowadziło do częstszych odwiedzin lasu przez rodziny²⁴.

²³ Por. Loughborough University, *Study reveals how Forest Schools can benefit children's development*, <http://www.lboro.ac.uk/media-centre/press-releases/2017/october/study-reveals-forest-school-benefits/> (dostęp: 10.01.2018).

²⁴ Por. L. O'Brien, R. Murray, *Forest School: a marvellous opportunity to learn*, dz. cyt.

Przytoczone wyniki badań pokazują, że te dwie formy edukacji alternatywnej mogą w znacznym stopniu przyczynić się do rozwoju dzieci w wymienionych obszarach. Podobieństwa pomiędzy leśnymi przedszkolami a przedszkolami Montessori na tym się nie kończą. Opisane w dalszej części tekstu cechy charakterystyczne dla leśnego przedszkola odnoszą się do sposobu funkcjonowania i doświadczeń przedszkola „Puszczyk” w Białymstoku. Są one również zgodne z opracowywaną obecnie przez Polski Instytut Przedszkoli Leśnych²⁵ „Koncepcją pedagogiczną przedszkoli leśnych działających w partnerstwie z Polskim Instytutem Przedszkoli Leśnych”. Mimo pewnych cech wspólnych dla wszystkich leśnych przedszkoli, każde z nich tworzy swój niepowtarzalny charakter i autorski plan pracy.

Jedną z cech charakterystycznych, łączących przedszkola leśne i montessoriańskie, są grupy mieszane wiekowo, w których znajdują się dzieci od 3. (czasem od 2,5) do 6. roku życia. Stąd są to grupy zróżnicowanych indywidualności, co stanowi wyzwanie dla nauczyciela. Dlatego do jego ważnych zadań należy obserwacja każdego dziecka oraz grupy jako społeczności. Wnikliwy, pełen cierpliwości, miłości i szacunku do dziecka obserwator zauważa potrzeby, możliwości i trudności przedszkolaków, dzięki czemu wie, jak wesprzeć je w zaspokojeniu ich potrzeb, jak towarzyszyć im podczas wspólnego kroczenia po przedszkolnej drodze. Oddziaływania między dziećmi przypominają relacje w rodzinie: dzieci młodsze uczą się poprzez obserwację starszych kolegów i koleżanek, naśladują ich, a ci natomiast potrafią zaopiekować się młodszymi poprzez podanie ręki podczas pokonywania przeszkody, czy przytulenie w trudnych momentach. Pisząc o zaletach takiego rozwiązania w leśnych przedszkolach, A. Kaliszuk i E. Kaliszuk zwracają uwagę, że:

(...) współpraca w grupie dzieci w różnym wieku (od 3 do 6 lat) rozwija poczucie odpowiedzialności, umiejętności społeczne i komunikacyjne. Pozwala odnaleźć dziecku jego miejsce w grupie, kształtuje poczucie wspólnoty, umiejętności wzajemnego słuchania, dostrzegania potrzeb własnych i innych dzieci. W naturalny sposób uczy rozwiązywania konfliktów, współpracy, wyrażania emocji własnych i odczytywania emocji innych dzieci. Pozwala pokonywać własne ograniczenia i lęki, a przede wszystkim odkryć siebie i własne możliwości²⁶.

Również S. Guz wymienia zalety tworzenia grup różnowiekowych w przedszkolach Montessori, wśród których pojawiają się m.in.:

- bardziej zróżnicowane sposoby komunikowania się między dziećmi;
- uwzględnianie indywidualnego tempa rozwoju poszczególnych dzieci, które w tak

²⁵ Por. Polski Instytut Przedszkoli Leśnych, <https://www.facebook.com/lesneprzedszkola/> (dostęp: 5.01.2018).

²⁶ E. Kaliszuk, A. Kaliszuk, *O co chodzi w leśnym przedszkolu*, dz. cyt.

uksztalowanym otoczeniu osobowym mają możliwość odnalezienia takich bodźców, które odpowiadają ich jednostkowym potrzebom i możliwościom;

- wpływ na rozwój społeczny dziecka, które przez kolejne lata przebywania w takiej grupie zajmuje w niej zmieniającą się co roku pozycję społeczną (od dziecka najmłodszego do najstarszego), a dzięki temu może pełnić różne role, kształtować różne umiejętności i cechy;
- dzieci starsze czują się osobami potrzebnymi i kompetentnymi pomagając dzieciom młodszym i nauczycielowi, co przyczynia się do wzrostu ich poczucia wartości i odpowiedzialności;
- dzieci młodsze nabywają przekonania, że mogą liczyć nie tylko na nauczyciela, ale i na starszych kolegów, uczą się przy tym wyrażania próśb, taktownego przerywania czyjejś pracy, a ponadto mają one od kogo przejmować wiedzę i doświadczenia, umiejętności i przyzwyczajenia;
- grupa różnowiekowa mobilizuje także nauczycieli do indywidualizacji procesu kształcenia²⁷. Towarzystwo dziecka podczas codziennych czynności jest kluczowe we wspomaganie jego rozwoju fizycznego, emocjonalnego, społecznego i poznawczego.

W przedszkolach Montessori mocno podkreśla się, że wychowanie ma być rozpoznawaniem, obserwowaniem i wspieraniem dziecka w jego rozwoju. Podobnie rzecz się ma w przedszkolach leśnych. Coraz częściej nauczyciele leśni mówią o sobie „towarzysz dziecka” zamiast nauczyciel. Podkreśla to rolę, jaką spełnia opiekun wobec każdego przedszkolaka. Często zdarza się, że dzieci zwracają się do nauczycieli po imieniu. Taka forma bywa pomocna w budowaniu dobrych, bliskich relacji. Można zauważyć, że w ten sposób również adaptacja w przedszkolu przebiega szybciej. Dzieje się tak, ponieważ nauczyciel w roli towarzysza, traktujący dzieci na równi z sobą nie stwarza bariery dorosły-dziecko, lecz relację człowiek-człowiek.

Komunikacja z dzieckiem w przedszkolu leśnym i Montessori opiera się na szacunku do dziecka, do jego emocji, potrzeb i działań. M. Montessori podkreślała istotę podejścia bezwarunkowego, czyli bez wyznaczania kar i nagród na rzecz rozwiązywania trudnych sytuacji empatycznie, poprzez rozmowę, w odwołaniu do potrzeb dziecka i ich zrozumienia. Te same priorytety przyświecają nauczycielom w przedszkolach leśnych, którzy często korzystają z założeń komunikacji empatycznej, tj. Porozumienie bez Przemocy autorstwa M. Rosenberga²⁸. Świadomość rodziców i nauczycieli w tym zakresie również stale wzrasta. Kolejną cechą wspólną jest fakt, że dzień w przedszkolu leśnym i przedszkolu Montessori rozpoczyna się „spotkaniem na kręgu”. Jest to czas, kiedy cała grupa gromadzi się w jednym miejscu i omawia sprawy przedszkolnej

²⁷ Por. S. Guz, *Edukacja w systemie Montessori*, Lublin 1998, s. 28-29.

²⁸ Por. M.B. Rosenberg, *Porozumienie bez przemocy. O języku życia*, Warszawa 2016.

społeczności. Stwarza to przestrzeń na dzielenie się swoimi radościami, smutkami, spostrzeżeniami. Często podczas kręgu nauczyciele wprowadzają dzieci w proponowaną tematykę czy zadania, które dzieci mogą podjąć w ciągu dnia. To też czas na śpiewanie piosenek czy naukę wierszyków.

Następną wspólną cechą obydwu nurtów pedagogicznych jest bliski kontakt z naturą. Przedszkola leśne w Polsce powstały, aby zapobiegać syndromowi deficytu natury, o którym pisał R. Louv w książce *Ostatnie dziecko lasu*²⁹. To ona zainspirowała pierwszych założycieli do stworzenia takich warunków, które pozwolą na jak najczęstszy kontakt dzieci z naturą. Przebywanie w przyrodzie podnosi odporność, pobudza aktywność całego organizmu, przeciwdziała otyłości, wzmacnia układ nerwowy. W otoczeniu przyrody dzieci zastanawiają się, zadają pytania, wyruszają w podróż w głąb siebie. Zdrowy tryb życia, kreatywny ruch, śpiew, śmiech, życzliwość, pozytywne myślenie, uważność, prostota, współczucie, wdzięczność, hojność budzą szacunek dla systemu ekologicznego ziemi. M. Montessori również zachęcała nauczycieli, aby dawali dziecku przestrzeń do działania poza budynkiem przedszkola, podkreślając szczególną rolę opieki nad roślinami. Jej zdaniem pielęgnowanie ogrodu, hodowanie zwierząt zbliża dziecko do rozumnego kontaktu z przyrodą, a także zachęca je do poznawania świata.

W obu tych nurtach pedagogicznych podkreśla się, że podziwianie piękna natury w tak ważnym i wrażliwym okresie życia, jakim jest dzieciństwo, pozwala dziecku stać się człowiekiem dbającym o środowisko. Zależy mu na tym, by przyroda poprzez swoje piękno dostarczała bogatych wrażeń estetycznych, z których będzie potrafił czerpać. Kontakt z naturą stwarza też okazję do uczenia się poprzez doświadczanie świata wszystkimi zmysłami, ponieważ

(...) przebywanie w naturze rozwija świadomość zmysłów (widzenia, słyszenia, wąchania, dotykania, smakowania i równowagi). Dziecięce zmysły są stymulowane przez bogactwo i różnorodność natury – dźwięków i odgłosów, zapachów, faktur, kolorów. Jednocześnie przebywanie w naturze pozwala wykorzystać okazje do doświadczenia ciszy i „wyławiania” pojedynczych dźwięków przyrody – śpiewu ptaków, szumu liści, szemrania potoku³⁰.

W przedszkolach leśnych dzieci większość czasu spędzają w otoczeniu przyrody. Chodzą na wyprawy do lasu, gdzie bawią się i uczą zarówno poprzez zabawy konstrukcyjne (np. budowanie szałasów, wiązanie huštawek na drzewach) czy ruchowe (np. wspinanie się na drzewa, skakanie po pniach, zbieranie liści), jak również poprzez pracę własną opartą na elementach metody Montessori, szczególnie w zakresie edukacji

²⁹ Por. R. Louv, *Ostatnie dziecko lasu*, Warszawa 2014.

³⁰ E. Kaliszuk, A. Kaliszuk, *O co chodzi w leśnym przedszkolu*, dz. cyt.

językowej i matematycznej. O ile plan dnia, sensoryka, edukacja przyrodnicza, astro-nomiczna i historyczna w przedszkolu leśnym „Puszczyk” w Białymstoku mają swój własny rytm i przebieg oparty głównie na doświadczaniu i pracy metodą projektów, tak edukacja językowa i matematyczna opierają się często na metodzie Montessori. Podczas pobytu w lesie przedszkolaki oddają się zabawom swobodnym, które rozwija-ją ich umiejętności społeczne, fizyczne, przyrodnicze czy konstrukcyjne. Nieopodal je-den z nauczycieli-towarzyszy rozkłada koc, przygotowuje pomoce dydaktyczne (które wcześniej dzieci z pomocą nauczyciela spakowały do wózka) i zaprasza kolejno chętne dzieci do pracy własnej. Obserwację dziecka i jego postępów w działaniach edukacyj-nych nauczyciel notuje w tabeli. Należy podkreślić, że do prowadzenia takich działań nauczyciel powinien posiadać przynajmniej elementarną wiedzę z zakresu pedagogiki Montessori i korzystania z charakterystycznych dla tego systemu pomocy dydaktycz-nych. Zimą, podczas mrozów, praca własna odbywa się w ogrzewanym pomieszczeniu typu namiot sferyczny, drewniany domek, kopuła geodezyjna itp.

Równie ważnym elementem leśnych przedszkoli, zapożyczonym z pedagogiki Montessori, są lekcje ciszy. Kontrola ruchu, ruch medytacyjny i twórcza ekspresja ruchowa pomagają dziecku znaleźć ciszę i skupienie. Dzieci, które chwilę wcze-sniej biegały po lesie i były bardzo pobudzone, poprzez lekcje ciszy mają okazję do wyciszenia się. Lekcje te prowadzi np. przed „spotkaniem na kręgu”, obiadem lub odpoczynkiem. W przedszkolach leśnych autorami lekcji ciszy są dzieci. To one – rozwijając swoją kreatywność – projektują i prowadzą lekcję ciszy, często w parach: dziecko starsze z młodszym. Na ogół są to czynności, które angażują jeden zmysł, np. stukanie patykami o siebie, włączanie i wyłączanie latarki, potrząsanie wykona-ną przez dzieci grzechotką, głaskanie fragmentu kory drzewa itp. Kolejnym aspektem, który łączy pedagogikę Montessori i ideę przedszkoli leśnych jest rezygnacja z tradycyjnych zabawek. W przedszkolach Montessori ta redukcja odbywa się na rzecz pomocy dydaktycznych, które służą do pracy własnej. To na nich dziecko ma skupić swoją uwagę po to, aby rozwijać umiejętności i poszerzać wiedzę. W przed-szkolach leśnych rezygnuje się z zabawek na rzecz rozwijania kreatywności. Dzięki temu dzieci bawią się tym, co znajdują w otoczeniu przyrody, a zwykłe patyki, kamie-nie, szyszki czy żołądździe zamieniają się w lalki, czarodziejskie różdżki czy kierownicę samochodu. Zamiast domków dla lalek dzieci samodzielnie budują konstrukcje dla swoich lalek-szyszek.

Wspólnym założeniem przedszkoli leśnych i Montessori jest wspomaganie dziecka w rozwoju samodzielności. W jednym i drugim przypadku daje się dziecku przestrzeń na popełnianie błędów, bez obarczania go obawą o krytykę. Pojęcie samodzielności na-leży tu odnieść zarówno do czynności samoobsługowych i higienicznych, jak również do kwestii związanych z podejmowaniem decyzji i wyrażaniem siebie. Wszystko, co przedszkolak zrobi samodzielnie, do czego dojdzie własną myślą, co przeżyje – buduje

jego umiejętności, wiedzę o sobie i o świecie. Dziecko samodzielne to człowiek, który podejmuje wyzwania i uczy się pokonywać trudności.

Oba nurty łączy także forma spędzania czasu. W ciągu dnia dzieje się wiele rzeczy równolegle. Każdy przedszkolak ma swobodę wyboru rodzaju, miejsca i czasu zabawy czy pracy własnej. Nauczyciel nie skupia się na wyznaczaniu jednego zadania dla całej grupy. Dziecko może podejmować aktywność odpowiadającą mu w danym momencie. Nauczyciel towarzyszy tym, którzy tego w danej chwili potrzebują. Dzięki temu dzieci wciąż wchodzą w interakcje, ustalają zasady zabawy, proszą o pomoc siebie nawzajem, pracują razem.

Obserwując dzieci w przedszkolu Montessori oraz w przedszkolu leśnym, można zauważyć kilka wspólnych cech w ich funkcjonowaniu: to dzieci, które rozwijają się zgodnie z własnym rytmem przy wsparciu towarzysza; dzieci, które podejmują i nie boją się wyzwań; dzieci, które szanują siebie i innych; dzieci, które są wolne w działaniu i myśleniu; dzieci, które wyrażają swoją opinię nawet wtedy, kiedy jest ona odmienna od opinii innych dzieci i dorosłych.

Oczywiście mimo wskazanych podobieństw, pod wieloma względami koncepcje te również różnią się, ale podany w tytule obszar dociekań oraz ograniczona objętość tego opracowania nie pozwala na szersze odniesienie się do tej kwestii.

Przykłady polskich leśnych przedszkoli powiązanych z systemem edukacji M. Montessori

Biorąc pod uwagę wskazane we wcześniejszej części tekstu punkty styżne koncepcji leśnych przedszkoli i metody Montessori, nie dziwi fakt, że w Polsce pojawiło się już kilka placówek, które próbują łączyć elementy tych podejść do wychowania dziecka.

Leśne przedszkola przy Montessori Mountain Schools³¹ to projekt zainicjowany dzięki współpracy z Instytutem Badań Edukacyjnych. Inspirację stanowiło jedno z leśnych przedszkoli w pobliżu Oslo w Norwegii. Założyciele leśnych przedszkoli przy Montessori Mountain Schools zwracają uwagę na wiele korzyści z takiej formy wychowania przedszkolnego, z których niektóre są zauważalne już po krótkim czasie, a inne z dużym prawdopodobieństwem przyniesie przyszłość³².

³¹ Szkoły prowadzone przez Fundację Królowej Świętej Jadwigi, która ma siedzibę w Warszawie, ale działa na terenie Koszarawy Bystrej, Krzyżówek, Przyłękowa i Żywca (woj. śląskie), <http://szkolamontessori.com.pl/fundacja/> (dostęp: 7.01.2018).

³² Por. Leśne Przedszkola przy Montessori Mountain Schools, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/lesne-przedszkola/> (dostęp: 7.01.2018).

Przy Montessori Mountain Schools od września 2014 roku funkcjonują trzy leśne przedszkola. W leśnym przedszkolu w Koszarawie Bystrej (woj. śląskie) dzieci korzystają z terenów w okolicy doliny niewielkiego potoku górskiego, gdzie spędzają dwie godziny dziennie. Do dyspozycji przedszkolaków pozostają materiały do budowy tam, leśna szafa na narzędzia i skarby (finki, grabie, łopaty, miotełki, miarki, młotki, gwoździe, haki, piły ręczne), trasa linowa stworzona pomiędzy drzewami, szałasik zbudowany z patyków i lin, baza powstała z kamieni oraz wychodek. Niektóre zakątki lasu mają już swoje nazwy, np. Zbożowe wzgórza i Ruchome piaski³³.

Z kolei leśne przedszkole w Krzyżówkach (woj. śląskie) korzysta z trzech różnych przestrzeni położonych w promieniu około 1 km od budynku przedszkola. Zostały one wybrane przez dzieci w trakcie wędrówek. Przedszkolacy nadali im nazwy. Labirynt Leśnych Odkrywców to gęsty zagajnik świerkowy, którego centralnym miejscem jest krąg z drewnianych pieńków podpisanych przez każde dziecko. Leśna Osada Montessori to najdalej wysunięty teren, położony w lesie mieszanym. Pomiedzy drzewami dzieci zbudowały dwa szałas. W centralnym miejscu znajduje się kamienne palenisko, a wokół modrzewiowe ławeczki. Aby dostać się do osady, trzeba przekroczyć niewielki strumyczek, co stanowi pewną trudność, ale też dużą atrakcję dla dzieci. Trzecie miejsce „U Kaliszuków” jest otwartym, naturalistycznym ogrodem, w którym na dzieci czekają liny do wspinaczki, linowe „bujadła”, drabinki, a także niewielki strumień z urozmaiconym kamienistym dnem, stary duży konar, w którym czasami można obserwować salamandry. Miejscem wspólnych spotkań jest krąg z pni przyniesionych przez każde dziecko³⁴.

Trzecia z placówek to leśne przedszkole w Przyłękowie koło Żywca, gdzie dzieci spędzają czas na terenie fragmentu doliny Przyłęków. Obszar leśnego przedszkola jest w ciągłej adaptacji, ale powstało już miejsce wypoczynku, palenisko oraz park linowy. Cały teren, ze względu na swoje zróżnicowanie wyzwala w dzieciach pokłady energii, pozytywnych emocji oraz pomysłowości³⁵. Klimat tych miejsc doskonale obrazują słowa M. Haczek, nauczycielki z przedszkola w Przyłękowie:

Nagle dzieci, które nie lubiły być brudne, turlają się po trawie i gotują liściastoziemną zupę. Inne bały się zejść z górki, a teraz z niej zbiegają. Niczego nie muszą, nikt im nic nie każe robić, nikt ich nie ocenia, a one ciągle czegoś szukają, za czymś biegną, z czymś działają i o coś pytają. Budują tamy, tworzą sklepy, domy,

³³ Por. Leśne przedszkole w Koszarawie Bystrej, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/> (dostęp: 7.01.2018).

³⁴ Por. Leśne przedszkole w Krzyżówkach, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/lesne-przedszkole-w-krzyzowkach/> (dostęp: 7.01.2018).

³⁵ Por. Leśne Przedszkole w Przyłękowie, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/lesne-przedszkole-w-przylekowie/> (dostęp: 7.01.2018).

bazy, własne kolekcje „skarbów”, a wszystko to z liści, patyków, ziemi i innych znalezionych materiałów³⁶.

W Gdyni od września 2017 roku działa Leśne Przedszkole Montessori, które można znaleźć na mapie polskich leśnych przedszkoli. Jego bazą jest przestronna jurta, wyposażona w kilkanaście okien. Grupa składa się z dziesiątki dzieci w wieku od 2 do 4 lat. W praktyce dzień przedszkolny rozpoczyna się między 7.00 a 9.00, kiedy to dzieci przybywają do jurty. Po tej godzinie rozpoczynają się trzygodzinne zajęcia zgodnie z programem Montessori, na co pozwala odpowiednie wyposażenie placówki oraz obecność nauczyciela przeszkolonego przez Polski Instytut Montessori. Po drugim śniadaniu następuje trzygodzinna wyprawa do lasu, po której dzieci wracają do bazy na obiad³⁷.

Innym przykładem placówki przypisującej sobie powiązanie leśnego przedszkola z metodą M. Montessori jest Przedszkole AQQ Montessori w Gdyni. Twórcy placówki wychodzą z założenia, że kontakt z przyrodą jest zgodny z różnymi nurtami pedagogiki alternatywnej, w tym także z pedagogiką M. Montessori. W Przedszkolu AQQ Montessori dzieci współpracują ze specjalistami i pasjonatami, którzy wspierają je w poznawaniu świata natury. Przedszkolacy odkrywają, jak ważny jest szacunek i troska o przyrodę i w naturalny sposób kształtują zdrowe nawyki i przyzwyczajenia³⁸.

Podsumowanie

Jak zauważa A. Budniak:

(...) każdy kontakt dziecka ze zwierzętami, roślinami, z elementami przyrody nieożywionej, techniką i przedmiotami materialnymi to spotkanie z jego środowiskiem życia. Dzieci wrastają w nie, poznają jego prawa i fenomeny. Z każdym, nawet najmniejszym doświadczeniem, jest związane uczenie się. W zgłębianiu tajemnic natury dzieci potrzebują towarzystwa swoich rówieśników, którzy będą dzielić z nimi zachwyty nad badaniami i odkryciami. Aby dzieci szanowały i doceniały przyrodę, wpierw muszą sobie uwiadomić jej znaczenie i wartość³⁹.

³⁶ Por. Leśne przedszkole – relacje dorosłych, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/relacje-doroslych/> (dostęp: 7.01.2018).

³⁷ Por. Leśne Przedszkole Montessori w Gdyni, <https://www.facebook.com/lesneprzedszkolemontessori/> (dostęp: 7.01.2018).

³⁸ Por. Przedszkole Montessori AQQ, <http://przedszkoleaqq.pl/index.php/przedszkole-lesne/> (dostęp: 7.01.2018).

³⁹ A. Budniak, *Edukacja społeczno-przyrodnicza dzieci*, dz. cyt., s. 162.

Leśne przedszkola ukierunkowane są na pomaganie dzieciom w odkrywaniu piękna przyrody, budowaniu szacunku do niej i traktowaniu jej jako naturalnego towarzysza życia. Wpisują się one również w idee edukacji dla zrównoważonego rozwoju. Jak zauważają S. Hagglund i E.M. Johansson, wczesna edukacja musi ewoluować, aby odegrać swoją rolę w kształtowaniu zrównoważonej przyszłości. To nie znaczy, że należy porzucić skuteczne sposoby pracy – w rzeczywistości istnieje wiele dobrych praktyk we wczesnej edukacji, które odnoszą się do edukacji dla zrównoważonego rozwoju⁴⁰. Takich dobrych praktyk odnoszących się do edukacji można znaleźć wiele również w zasobach systemu edukacji M. Montessori. Połączenie tych weryfikowanych już empirycznie od dłuższego czasu rozwiązań z ideą leśnych przedszkoli zdaje się być ciekawą propozycją na miarę potrzeb dzisiejszych czasów.

Bibliografia

- Albinowska A., Czekalska R., Gaj A., Lauba B., Matczak J., Picusiak A., Sosnowska J., *Odkryjmy Montessori jeszcze raz... Program wychowania przedszkolnego opracowany na podstawie założeń pedagogiki Marii Montessori w Przedszkolu nr 106 w Łodzi*, Impuls, Kraków 2008.
- Bednarczuk B., *Osobowość autorska absolwentów klas Montessori w perspektywie doświadczeń i celów życiowych*, Impuls, Kraków 2016.
- Budniak A., *Edukacja społeczno-przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym*, Impuls, Kraków 2009.
- Cotte D.G., *Metoda Montessori w domu. 80 zabaw edukacyjnych*, tłum. K. Skawran, Wydawnictwo RM, Warszawa 2017.
- Fonberg E., *Nerwice a emocje*, Ossolineum, Wrocław 1979.
- Friluftsförbundet, *Enjoy the Swedish outdoors – together with us*, <https://www.friluftsförbundet.se/in-english/> (dostęp: 7.01.2018).
- Guz S., *Edukacja w systemie Montessori*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998.
- Guz S., *Metoda Montessori w przedszkolu i szkole. Kształcenie i osiągnięcia dzieci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
- Hagglund S., Johansson E.M., *Belonging, value conflicts and children's rights in learning for sustainability in early childhood*, [w:] *Research in Early Childhood Education for Sustainability: International Perspectives and Provocations*, red. J. Davis, S. Elliot, Routledge, London–New York 2014.

⁴⁰ Por. E. Lewandowska, *Znaczenie roli edukacji i wczesnej edukacji dla edukacji dla zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju w perspektywie wyzwań społeczeństwa wiedzy*, red. A. Korwin-Szymanowska, E. Lewandowska, A. Wiktowska-Tomaszewska, Warszawa 2016, s. 70, cyt. za: S. Hagglund, E.M. Johansson, *Belonging, value conflicts and children's rights in learning for sustainability in early childhood*, [w:] *Research in Early Childhood Education for Sustainability: International Perspectives and Provocations*, red. J. Davis, S. Elliot, London–New York 2014

- Janik A., *Koncepcja pedagogiczna i program leśnych przedszkoli na przykładzie przedszkola w Lipsku na terenie Niemiec*, „Problemy Wczesnej Edukacji” 2015, nr 4.
- Jawłowska A., *Drogi kontrkultury*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975.
- Kaliszuk E., Kaliszuk A., *O co chodzi w leśnym przedszkolu*, „Dzikie życie” 2016, nr 2, <http://dzikiezycie.pl/archiwum/2016/luty-2016/o-co-chodzi-w-lesnym-przedszkolu> (dostęp: 7.01.2018).
- Leśne Przedszkola przy Montessori Mountain Schools, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/lesne-przedszkola/> (dostęp: 7.01.2018).
- Leśne Przedszkole Montessori w Gdyni, <https://www.facebook.com/lesneprzedszkole-montessori/> (dostęp: 7.01.2018).
- Leśne przedszkole w Koszarawie Bystrej, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/> (dostęp: 7.01.2018).
- Leśne przedszkole w Krzyżówkach, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/lesne-przedszkole-w-krzyzowkach/> (dostęp: 7.01.2018).
- Leśne Przedszkole w Przyłękowie, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/lesne-przedszkole-w-przylekowie/> (dostęp: 7.01.2018).
- Leśne przedszkole – relacje dorosłych, <http://szkolamontessori.com.pl/lesne-pr/relacje-doroslych/> (dostęp: 7.01.2018).
- Lewandowska E., *Znaczenie roli edukacji i wczesnej edukacji dla edukacji dla zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju w perspektywie wyzwań społeczeństwa wiedzy*, red. A. Korwin-Szymanowska, E. Lewandowska, A. Wiktowska-Tomaszewska, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2016.
- Loughborough University, *Study reveals how Forest Schools can benefit children's development*, <http://www.lboro.ac.uk/media-centre/press-releases/2017/october/study-reveals-forest-school-benefits/> (dostęp: 7.01.2018).
- Louv R., *Ostatnie dziecko lasu*, tłum. A. Rogozińska, Grupa Wydawnicza Relacja, Warszawa 2014.
- Mapa leśnych przedszkoli w Polsce, https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=18-WqL0PL-BpCrmgVy2VhBLj1q0E&hl=en_US&ll=52.148280497120325%2C19.347929450000038&z=6 (dostęp: 7.01.2018).
- O'Brien L., Murray R., *Forest School: a marvellous opportunity to learn. Research Summary*, file:///D:/Projekt%20Le%C5%9Bne%20przedszkole/Pomocne%20materiale%20SERG_Forest_School_research_summary.pdf (dostęp: 10.01.2018).
- Outdoor & Woodland Learning Scotland, *Skogsmulle – how it started*, dostępny online, http://www.owlscotland.sbp-creative-dev.co.uk/images/uploads/cluster_groups/Skogsmulle_-_the_start.pdf (dostęp: 5.01.2018).
- Polski Instytut Przedszkoli Leśnych, <https://www.facebook.com/lesneprzedszkola/> (dostęp: 5.01.2018).
- Poussin Ch., *Metoda Montessori. Naucz mnie robić to samodzielnie. Wprowadzenie dla rodziców*, Wydawnictwo RM, Warszawa 2017.
- Przedszkole Montessori AQQ, <http://przedszkoleaqq.pl/index.php/przedszkole-lesne/> (dostęp: 7.01.2018).

- Romaniak J., *Leśne przedszkola – bez murów, z otwarciem na naturę*, dostępny online, <http://dziecisawazne.pl/lesne-przedszkola-bez-murow-z-otwarciem-na-nature> (dostęp: 18.07.2017).
- Rosenberg M.B., *Porozumienie bez przemocy. O języku życia*, tłum. M. Markocka-Pepol, M. Kłobuchowski, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa 2016.
- Sikorska I., *Rozwój dziecka w przedszkolu. Stymulujące wartości wybranych systemów edukacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Sikorska I., *Różnorodność kontekstów społecznego rozwoju dziecka*, „Psychologia Rozwojowa” 2005, t. 1, nr 1.
- Wurzeln und Flugel e. V. – Leipzig, <http://www.wurzelnundflugel.net/> (dostęp: 12.01.2018).

ADRES DO KORESPONDENCJI

dr Magdalena Christ
Uniwersytet Śląski w Katowicach
e-mail: magdalena.christ@us.edu.pl

mgr Agata Preuss
Przedszkole Leśne „Puszczyk” w Białymstoku, Polski Instytut Przedszkoli Leśnych
e-mail: agata@fundacjatrzychtery.pl